

VEREENIGING

TER BEOEFENING VAN DE KRIJGSWETENSCHAP.

1876—1877.

Verslag der bijeenkomst van den 29^{en} Maart 1877.

De VOORZITTER zegt dat er geene mededeelingen zijn te doen.

Wordt overgegaan tot de ballotage van kandidaten, waarvan de uitslag is, dat met algemeene stemmen tot leden worden aangenomen de heeren: P. B. Nieuwenhuijs te Breda; R. H. Troost, 1^e luit. der inf. te Grave; J. A. H. Boellaars, kap. der inf. van het O. I. leger, te Haarlem; en H. P. C. van der Teen, kap. der inf. te Vlissingen.

Aan de orde is de verhandeling van den heer J. Drabbe, *over de nieuwere staathuishoudkundige wetenschap in hare betrekking tot het leger.*

Mijne Heeren!

Wederom is haast een jaarkring van het leven der Vereeniging gesloten.

De zaaitijd, waarvoor zij het koude jaargetijde kiest, is bijna voorbij. Reeds kunnen de vruchten, die zij anderen gaarne afstaat, weder verzameld en, gelijk men hopen mag, ook aangewend worden tot voorziening in de behoeften waarvoor zij werden bestemd.

In velerlei richting werd veel voortgebracht. Behoort er dan ook zekere moed toe als spreker op te treden, dewijl de behan-

delde stof zoo *belangrijk* was: hare *veelzijdigheid* maakt het daarenboven moeilijk nieuwe stof te vinden.

Gelukkig, evenwel, is het veld der militaire wetenschap zoo ruim, dat *stof* wel altijd overblijft; de zorg haar te vinden kan gerustelijk worden overgelaten aan de goede natuur die — dewijl zij de menschen ongelijk maakte — oorzaak is dat de een in deze richting, de ander in gene, zich bij voorkeur beweegt, dat verschillende personen door verschillende onderwerpen zich voelen aangetrokken, zoodat men, alles aan haar overlatende, zal kunnen waarnemen, dat van verschillende sprekers elk wat zal te zeggen hebben, zeer zelden door twee hetzelfde zal worden gezegd, en, terwijl elk in zijne richting werkt, toch door allen zal zijn medegewerkt in dezelfde richting en aan hetzelfde doel.

Het kan U niet onbekend zijn, dat in de laatste jaren op sociaal en oeconomisch gebied, vooral in Duitschland, veel is omgegaan, dat waardig is de algemeene belangstelling te wekken, en meer bijzonder de Uwe, in zoover de belangen van het leger er mede zijn gemoeid.

Eenige jaren geleden werd hier door den heer Six naar aanleiding van Lorenz Von Stein betoogd en uiteengezet, dat de leer der krijgsregeling, een deel behoort uit te maken van de Staatsleer.

Thans is voor het leger ten opzichte van de Staathuishoudkunde hetzelfde betoogd; en men is dus verder, in zoover de oeconomisten op oeconomisch gebied tot stand brachten wat Von Stein verlangde op het gebied van den Staat.

Maar *is* — ten gevolge van eene ruimere opvatting — het leger in de nationale oeconomie opgenomen als een van de vele huishoudelijke belangen, die te zamen het onderwerp dier wetenschap uitmaken, dan verdient zij ook meer dan ooit de belangstelling van dat leger en van den militair, dewijl al die belangen, tot hetzelfde geheel behorende, in 't nauwst verband met elkander staan.

Vertegenwoordigt het leger een belang dat met alle andere groote oeconomische belangen verbonden is en daarmede op- en neergaat, dan komt de militair er toe om kennis te nemen van die andere belangen, gelijk de niet-militair van de belangen des legers. Van deze laatsten, de Staatsman in de eerste plaats, want waar princi-

piëel niet langer onderscheid bestaat tusschen de belangen van scheepvaart, handel, industrie, justitie of leger, is de tijd voorbij waarin de staatsman, die niet gaarne onkunde omtrent een dier andere belangen zou hebben aan den dag gelegd, vermeende algemeene kennis van militaire zaken te kunnen ontberen en deze gerustelijk aan vak-specialiteiten te mogen overlaten.

Zulk eene meening toch zou nu in volkomen strijd zijn met de eischen der wetenschap.

Het zij mij vergund, Mijne Heeren, met U heden avond dat groote gebied der oeconomische wetenschap te betreden. De gids die zich daartoe aanbiedt, hoopt te vergoeden door goeden wil, 't geen hem aan ervaring mocht ontbreken. In elk geval hoopt hij betrouwbaar te zijn. Trouwens mocht hij, 't zij dan zonder opzet, U een verkeerden weg wijzen, hij twijfelt er niet aan of hij zal zelf terechtgewezen worden.

Ook al bepaalt men zich tot de wetenschap, is er veel beweging en strijd op het gebied dat wij zullen betreden; te meer omdat, gelijk wij zullen zien, de uit haren aard strenge en ernstige oeconomie zich toch op het groote sociale gebied beweegt, waar ook zooveel dat bont en fantastisch is het oog treft.

Het is een woelig tafereel!

Hier ziet men de hervormers en utopisten aan den bouw hunner luchtkasteelen, waarvan de lijnen zich teekenen als die eener fata-morgana. Dáár verheffen zich torens en spitsen die van nabij slechts blijken *kunst* en geen Werkelijkheid te zijn. Elders meent men den horizon te zien, terwijl slechts de straalbreking een bedriegelijk landschap voor 't oog doet opdoemen. De meeste gebouwen missen *vasten* grondslag, en slechts *enkele* zijn er die, in alle opzichten voldoende aan de eischen van een goed gebouw, ook bijzonder *uwe* aandacht waardig zijn. Die eischen zijn vele, en slechts de ernstige *wetenschap* weet er aan te voldoen. Eerst moet het plan worden gemaakt, en dit moet, om goed te zijn, berusten op de kennis der werkelijkheid. Om deze te verkrijgen is moeten worden waargenomen en gestudeerd. De bodem is gepeild. De krachten zijn gemeten. De bestemming is bepaald, en overal is te rade gegaan met de bestaande toestanden; want

in de bestaande omgeving moet het gebouw verrijzen: het komt als deel in een bestaand geheel.

Op kennis, en dewijl vooral met het bestaande moet worden gerekend, op kennis van het bestaande, komt het dus voornamelijk aan bij alle plannen op sociaal gebied.

Wordt deze verzuimd, dan loopt ook de militair, die als staatsman optreedt, bij het ontwerpen of invoeren van hervormingen gevaar, instellingen in 't leven te roepen, welke zullen blijken niet aan het doel te beantwoorden en zonder levenskracht te zijn. Overal waar men wijzigend in 't groote sociale organisme ingrijpt, moet nauwkeurige kennis, en dus studie, van het geheele lichaam en van de functies der deelen voorafgaan. De maatschappij gelijkt eene machine, waarvan de machinist „Orde” heet. Zoo gij dit kleine raadje buiten werking stelt, wie zegt U, dat niet het groote rad ginds in zijn beweging zal worden gestremd? Inrichting en werking bestudeerende, bespeurt gij al spoedig dat verandering niet dan onzichtig mag geschieden, en dat in den regel, dewijl dwang niet baat, volgen, maar leidend volgen, alleen mogelijk en raadzaam is.

Bij al die bonte verscheidenheid op het woelige sociale gebied, ontdekt men toch ook spoedig eene zekere éénheid: vaste stroomingen en groepen die zich laten onderscheiden. Wat het leger betreft, laten ze zich al dadelijk tot twee terugbrengen: de ééne, die het leger om zoo te zeggen ignoreert; de andere, die zich met het leger bemoeit. Tot de eerste behooren slechts enkele oeconomisten en socialisten. De meesten behooren tot de tweede groep die, op welke wijze dan ook, *belangstelt* in het leger, en dus ook van zelf het meeste aanspraak op onze belangstelling heeft. Maar die belangstelling uit zich op zeer verschillende wijze. Zij doorloopt alle nuances, van de warmste vriendschap tot den meest verbitterden haat. Toch is vriendschap in 't algemeen schaars, en dagteekent zij pas van zeer jongen datum.

Onverschilligheid is het gemiddelde peil, hoewel deze in den regel eerder geneigd is te dalen tot afkeer, dan te rijzen tot sympathie.

Ook deze belangstellende groepen laten zich weder tot twee herleiden: ééne die *voór*, de andere die *tegen* het leger is gestemd.

Beide zijn natuurlijk de studie van den militair overwaard. Met beiden moet de staatsman rekenen, die als militair hervormer of organisateur optreedt. Van beiden toch valt te leeren, hoewel in zeer verschillenden zin.

Is het noodig den oeconoom te bestudeeren, die *vóór* het leger is, om het goede dat hij leert van hem over te nemen en, waar noodig, toe te passen, niet minder noodig is het kennis te nemen van de plannen van hen die *tegen* het leger zijn.

Valt van de eersten te leeren, tegen de laatsten moet men vooral zich wapenen.

De staatsman houde met beiden rekening, waar hij als hervormer optreedt en de vormen van het leger bepaalt; en niet het minst geldt zulks die groote vijandige macht, waarop in een uwer bijeenkomsten dezen winter werd gedoeld, toen de heer Boogaard hier sprak van het „roode spook,” dat zich nog gelukkig wel niet onder ons vertoont, maar zich toch onder ons vertoonen kan.

Deze macht te ignoreeren baat niet: dus doende, maakt men haar — of ze groot of klein zij — niet minder machtig.

Het komt veeleer er op aan, die macht zoo nauwkeurig mogelijk te leeren kennen, om — te gelegener tijd — wapens tegen haar gereed te hebben: en dit is niet alleen geraden ten opzichte van deze ontzagwekkende groep, doch ten opzichte van alle sociale quaestiën, ook omtrent deze, welke men bepaaldelijk „de sociale quaestie” pleegt te noemen. Of zou alleen het leger zich aan een invloed kunnen onttrekken, welke overal elders zich gelden laat, wanneer een man als de Duitsche professor Von Sijbel verklaart: „deze sociale quaestie heeft tegenwoordig — hij sprak in 1872 — een zoodanigen omvang gekregen, dat zij met het geheele gebied des levens en der wetenschap in aanraking komt.”

Een en ander zij voldoende Mijne Heeren, om U te doen zien dat op oeconomisch gebied, met het oog op het leger, werkelijk wel wat te zeggen valt.

Want de *oeconomie*, wil zij deugdelijk zijn, moet, zooals zij werkelijk heeft gedaan, al die verschijnselen op maatschappelijk gebied, welke oogenschijnlijk buiten haar staan, in het oog houden.

Zij treedt in 't maatschappelijk leven op: en zij behoort dus op de maatschappelijke verschijnselen te letten.

Geen mag haar onverschillig zijn, al behoeft zij zich door allen niet te laten beïnvloeden. Eene quaestie als de „sociale” oefent nochtans wel degelijk invloed op haar uit. Tusschen alle wetenschap bestaat verband, maar wellicht nergens meer dan tusschen de verschillende deelen der wetenschap van de maatschappij. Natuurlijk, want hier heeft men niet met de doode stof doch met het leven te doen, en daar brengt de werkelijkheid verband tusschen alles. Willen wij dan trachten de oeconomische wetenschap op haar tegenwoordig standpunt te schetsen: de oeconomie behandelende, zullen wij van zelf een blik leeren slaan in al die overige wetenschap en op al die verschijnselen op sociaal gebied, hoewel het zooveel mogelijk vermijden van al het utopische en hersenschimmige waarop wij reeds wezen, daarbij natuurlijk plicht is.

Schetsen wij de tegenwoordige oeconomie in betrekking tot het leger.

Ten einde haar juist te begrijpen, moge evenwel eene schets der vroegere oeconomie vooraf gaan, ook dewijl gene uit deze is voortgekomen.

Passen wij eindelijk de leer der tegenwoordige oeconomie toe op enkele militaire quaestiën, waarvan de meeste in den jongsten tijd Uwe aandacht hebben getrokken.

Ik zal daarbij meer putten uit hetgeen hier werd geleerd en gezegd, dan in critiek treden van 't geen is gezegd. Het zal blijken, dat ik niet zoo zeer een zaaier als wel een sprokkelaar ben. De eenige verdienste van mijn werk zij dan ook, dat ik tracht het licht der nieuwste oeconomische wetenschap te laten schijnen op militair gebied. Wellicht komt het verband tusschen alles daardoor beter en helderder uit, en blijkt vereenigd te zijn hetgeen daar verspreid schijnt te liggen.

I.

In het midden der achttiende eeuw verheft zich op maatschappelijk gebied eene grootsche figuur. Met groote geleerdheid, een helder verstand en een scherp blik begaafd, heeft hij alle eigenschappen van den wetenschappelijken hervormer. Als wijsgeer

opgetreden tegen de oeconomisten van zijn tijd, zal hij de door hen gehuldigde leer, waarbij *de grond* (de natuur) als de eenige bron van rijkdom werd beschouwd (het physiocratisme), in zijne grondslagen aantasten en doen wankelen, zijne leer van *den arbeid* grondvesten en doen zegevieren, en dus zelf de stichter worden eener groote oeconomische school, welker leer nog heden ten dage door vele oeconomisten gehuldigd wordt en haar grooten invloed gelden doet.

Ricardo in Engeland, Rau in Duitschland, Say in Frankrijk, schoon elk de stichter eener eigene richting, zijn allen als zijne leerlingen te beschouwen.

Gij hebt den naam Adam Smith reeds genoemd, Mijne Heeren. Hij is de groote hervormer, die omwenteling brengt in het bestaande en het nieuwe sticht. Hij is de schepper der oeconomische wetenschap. Hij heeft den arbeid, die in zoo vele opzichten het waardig is, ten troon verheven. Van dezen, als de bron van allen rijkdom, uitgaande, heeft hij de voordeelen van de verdeeling van arbeid in een helder licht gesteld, omtrent voortbrenging en verbruik de helderste denkbeelden verspreid, de wetenschap van het crediet en van al die schijnbaar geheimzinnige bewegingen van het kapitaal gevestigd, en den doodsteek toegebracht aan het beschermende stelsel. In zoo ver heeft hij zich een onvergankelijke eerezuil opgericht, want deze zijne grondslagen zijn en blijven de grondslagen der wetenschap. Maar toch was zijne leer niet volmaakt, en dat zij het niet was, ligt niet zoozeer aan hetgeen zij verkondigde, als aan hetgeen zij verzwegen; niet aan 'tgeen zij in zich opnam, maar aan 'tgeen zij verzuimd had op te nemen.

Reeds vroeger mocht ik hier U aantoonen welk een open oog de Schotsche wijsgeer op het wezen en op de beteekenis van het leger had geworpen, en welk eene eervolle plaats voor dat leger in zijn hoofdwerk door hem is ingeruimd.

Wij hebben U toen de denkbeelden van Smith omtrent het leger ontvouwd, waarvan zooveel als van blijvende waarde kan worden beschouwd, al is in menig opzicht het karakter van het leger sedert veranderd, dewijl Smith slechts het oude staande leger van zijn tijd kende, en thans in het leger twee, ook

oeconomisch, zeer verschillende groepen: de blijvende en de veranderlijke, te onderscheiden zijn.

Hetgeen aan de leer van Smith hoofdzakelijk ontbreekt, is het *zedelijk* element. Zijne leer doelt te uitsluitend op *Rijkdom*; productie van andere dan *stoffelijke* waarde wordt niet door hem erkend: advocaten, geneesheeren, bouwmeesters, kunstenaars en ambtenaren (dus ook het leger) brengen volgens hem niet voort.

Enkel uitgaande van het egoïsme van den mensch miskende Smith de menschelijke natuur, en werd het mogelijk dat zijne eigen leer tegen het leger kon worden gebruikt en daartegen gebruikt is. Want vooreerst hadden zij die hem opvolgden in de wetenschap niet altijd zijn ruimen blik; en ten andere werd van die leer de reine theorie door de mannen der practijk te eenzijdig opgevat en toegepast. Was voor Smith de rijkdom *veel*, zijnen opvolgers werd hij *alles*. Zijne leer onttaarde in die der zuivere Utiliteit. Reeds het *mercantilisme* (handels-sijsteem) van Colbert huldigde het *geld* als bron van rijkdom. Wij zagen dat *de grond* als zoodanig werd beschouwd door de phijsiocraten. De school van Smith zag enkel in *arbeid* voortbrengend vermogen. Maar wat zij ook als bron van rijkdom aannamen, hetzij geld, grond of arbeid: de mensch zelf, de arbeider die dat alles voortbrengt, werd door hen te veel vergeten.

De phijsiocraten en de volgers van Smith worden nu gezamenlijk gerekend onder de voorstanders van het zoogenaamd „oeconomisch liberalisme,” dat de vrije concurrentie huldt en het individueele voorop zet. Zij vormen de school van den vrijhandel en van Quesnay's woord „laissez faire, laissez passer.”

In deze eenzijdige richting zou de oeconomie straks nog worden versterkt, want de tijd der machines brak aan, en de stoom was uitgevonden die Watt en Arkwright tot de toovervorsten eener nieuwe wereld maakte. Industrie werd alles, zoo dacht men, hoewel men helaas ontwaren zou dat zij niet alles was, en niet alles zijn kon.

Dat het leger in de oogen der oeconomisten van dit Industrie-systeem geen genade kon vinden, ligt voor de hand.

Het bracht immers niet voort! Waar industrie *alles* was, moest

het leger *niets* zijn. Waar men alle vrijheid wilde om te handelen, d. i. om voort te brengen, en zich den Staat gaarne dacht als de onverschillige toeschouwer, die dat alles met over elkaar geslagen armen gadeslaat, was Staatsbemoeiing niet noodig en kon dus ook het leger best worden gemist. Het geheele karakter dezer industriële leer en der volgens haar gevormde maatschappij streed met het begrip en met de beginselen van het leger.

Dit vertegenwoordigt het gezag, en men wilde van gezag zoo min-, van vrijheid zoo veel mogelijk weten. In het leger berust alles op het collectief beginsel: in de industrie was alles individueel; en het leger, dat bij uitnemendheid de dienaar is van den Staat, kon natuurlijk niet gezien zijn bij hen, die met dien Staat zelven niet gediend waren.

Van de oeconomisten die tot de school van Smith behooren, ging in dezen afkeer van staatsbemoeiing niemand verder dan de groote, misschien wel de grootste, Fransche oeconoom Jean Baptiste Say.

Hij is een bepaald tegenstander van het leger en degeen waarmede het meest valt te rekenen, dewijl zijn invloed het *grootst* was, en zijne beginselen omtrent de legers en den oorlog dikwijls door de Staatslieden als wapens tegen de Regeeringen werden gebruikt.

De omstandigheden droegen trouwens het hare er toe bij om dien afkeer bij Say te versterken. Hij was een tijdgenoot van Napoleon, en deze liet het hem niet aan aanleiding ontbreken om over de nadeelen van legers en van oorlogen na te denken.

Vinden de geleerden zich eene plaats door Say aangewezen, onder hen, die voordeel aanbrengen: de openbare ambtenaren en het leger geenszins.

In zijn hoofdwerk, het schoone, kristalheldere „*traité d'économie politique*“, wijdt hij slechts zeven pagina's aan 't leger in een hoofdstuk over de uitgaven, die betrekking er op hebben. En in deze weinige bladzijden vindt hij toch nog gelegenheid om zich tegen te spreken, dewijl hij, na betoogd te hebben dat het beroep van den krijgsman een afzonderlijk beroep moet zijn, eindigt met te verklaren, dat in de toekomst enkel eenige korpsen artillerie en cavalerie, die *niet* in de haast kunnen worden ge-

vormd, noodig zullen zijn om een vijandelijken inval tegen te gaan, en voor 't overige de kracht der volken zal gelegen zijn in de nationale milities. Klaarblijkelijk verstaat hij met deze laatste dus: niet bij het leger ingedeelde of geoefende milities.

Met betrekking tot het leger is zijn werk veel minder volledig dan dat van Smith; en zelfs, niettegenstaande het *later* uitkwam, — in 1803, Smith's werk in 1776 — minder op de hoogte van den *tegenwoordigen* tijd. Smith's hoofdverdienste is juist daarin gelegen, op afdoende wijze te hebben aangetoond waarin het groote nadeel van ongeoefende militie is gelegen. Saij heeft omtrent het leger enkele denkbeelden van Smith overgenomen die het beste nitmaken van 'tweinige dat hij er van zegt; het overige is van weinig beteekenis en met het eerste niet altijd in overeenstemming; aan het geheel kan niet wel eene groote waarde worden toegekend.

Dat de natiën geluk en ongeluk met elkander deelen, en dus oorlogen even goed een ramp zijn voor den overwinnaar als voor den overwonnenen, leerde onze tijd nog te treffend, dan dat men het niet zou toegeven. Dat oorlogen dwaasheden zijn, zou men evenzeer in vele gevallen kunnen toegeven, mits er dadelijk op volge, dat zij onvermijdelijke dwaasheden zijn en dus legers noodzakelijk maken.

Hetgeen men Saij evenwel geenszins kan toestemmen, is, dat hij, aan de eene zijde den invloed van het kapitaal zoo hoog stellend, aan de andere zijde die van den Staat op 't geluk der burgers geheel ontkent, en, in zijn afkeer van staat en regeering zoo ver gaat, dat hij, wel verre van de uitspattingen der Engelsche industrie, waarvan hij getuige was, aan haar zelve te wijten, deze enkel aan *staatkundige* oorzaken toeschrijft.

Zoodanig was de algemeene richting der oeconomen in deze eeuw. Wel waren er uitzonderingen: en dat vooral onder de Franschen, waar mannen als een Sismondi en een Droz, eene edelmoediger, meer met den geest van het Fransche volk strookende, leer verkondigden; doch deze mannen vermochten noch in de praktijk, noch in de heerschende denkwijze den invloed hunner groote voorgangers uitte oefenen, die meer in den geest en in 't belang der

bezitters hadden gedacht. De algemeene richting was *tegen* het leger. Men beschouwde dit als een lastpost, die, in stede van voort te brengen, verteert; de verhouding der oeconomie tot het leger was en bleef vijandig.

Was deze richting met hare heerschappij der industrie en der stoffelijke productie ontegenzeggelijk te éénzijdig, reactie kon dan ook niet uitblijven. Zij ontstond, en, gelijk steeds het geval is, degenen die ze teweegbrachten, zouden evenzeer in het eene uiterste gaan, als degenen, welke zij bestreden, in het tegengestelde. De socialisten stonden op. Zij doelden vooral op samenwerking. Tegenover het individualisme stelden zij het collectieve beginsel; tegenover de macht van de enkelen die het kapitaal bezitten, de vereeniging der velen die niets bezitten. Zij stelden den mensch tegenover het product, en den arbeid tegenover het kapitaal. De communisten gingen daarbij nog veel verder.

Het onderscheid tusschen beide groote groepen ligt hoofdzakelijk daarin, dat de socialisten eene *andere* en *beter*e verdeeling, de communisten eene *gelijke* verdeeling van het kapitaal begeeren; maar beiden zijn moeielijk uit elkander te houden, dewijl de socialisten dikwijls in het communisme ingrijpen. Lassalle en Marx mogen zich socialisten *noemen*, wanneer hun streven is het erfrecht te doen vervallen, of het recht op schadevergoeding niet te erkennen *indien* werkelijk eenmaal eene andere verdeeling volgens hunne wenschen wordt gedecreteerd, dan tasten zij den eigendom in zijn grondslagen aan en zijn zij inderdaad communisten.

Al zeggen zij dan niet met Proudhon „la propriété c'est le vol” zij denken het, of liever hunne leer leidt er toe om die spreuk tot Wet te maken.

Lassalle, met name, is het met haar eens, wanneer hij in zijn „System der erworbenen Rechte” tracht te betoogen dat men immers niets *tegen* zulk eene maatschappelijke verdeeling (von Gesellschaftswegen) van den eigendom kan inbrengen. „Nu juist,” zegt hij, „bij den bestaanden *burgerlijken eigendom* heerscht een anarchisch socialisme.”

„Wat wij alzoo willen, is niet het *opheffen* van den eigendom, maar veel eer het stichten er van. Wij willen hem tot stand brengen: hem invoeren, en wel als de individuële eigendom die op *arbeid* is gegrond.”

„Maakt men bezwaren voor het heden, wij hebben er vrede mee, doch in elk geval behoort ons *de toekomst*: deze kunnen wij naar onzen zin inrichten, als wij namelijk den nog niet ontstanen eigendom der toekomst, door eene totale vervorming der productie tot *eigendom van den arbeid* maken.” Men ziet het: eene eigenaardige, wel wat vreemde manier van betoogen, die met haar „das heutige Eigenthum ist das Fremdthum” vrij wel neerkomt op Proudhon's „la propriété c'est le vol.”

Hoe ook: socialisten, communisten of socialistische communisten, allen streven naar eene andere, betere maatschappij. Maar daartoe tasten zij de grondslagen der bestaande aan. Zij zijn geweldige hervormers, en zij schromen de geweldige middelen niet. De oude wereld wordt door hen uit hare eeuwen-oude vormen gerukt. Alles schudt en dreunt, waar zij zich bewegen. Zij rekenen niet met de langzame ontwikkeling, die de natuur in al hare vormen ons aanwijst, en met hun hartstochtelijk drijven zien zij de eeuwige, maar bedaarde en geregelde „Orde” voorbij.

Deze zoo kort mogelijke en ruwe schets, Mijne Heeren, achtte ik toch noodig, om U duidelijk te doen zien hoedanig de verhouding *moet* zijn van het leger, tegenover deze min of meer geweldige hervormers.

In geen der plannen die zij ontwerpen, is voor het leger plaats. Zij willen eene volmaakte maatschappij stichten, en in deze is geen oorlog, dus geen leger noodig.

In de maatschappij die St. Simon en de St. Simonisten zich droomen met een maatschappelijken priesterstand, die alles regelt en verdeelt naar de spreuk „chacun selon sa capacité, et chaque capacité selon ses oeuvres”, zijn wel de vormen der militaire hiërarchie te herkennen, maar kan het leger niet bestaan.

Ook in de phalansterieën van Fourier, waar de harmonie der drijfveeren basis van den arbeid is, en alles nog minder geregeld en vast bepaald, maar veel meer communistisch ingericht is, is voor het leger geen plaats.

Een Louis Blanc met zijne „organisation du travail,” die hij geheel in handen van den Staat wil brengen, welke volgens hem tegenover den arbeider de plaats moet innemen die thans door den kapitalist ingenomen wordt, kan het leger niet gebruiken.

Hetzelfde geldt van Proudhon, van Lassalle en van Marx. De sociale quaestie is hun alles, en tot hare oplossing kan het leger hun niet dienen: integendeel; zij willen den arbeid regelen en het leger hindert slechts bij die regeling. Zij willen vooruit, zij willen zelfs omwenteling om tot hun doel te komen, en zij zien zeer goed in, dat het leger het grootste struikelblok is op hun weg naar dat doel. Daarom moet het uit den weg worden geruimd. Met het bestaande moet gebroken, en meer dan iets is 't leger inherent met het bestaande. Wil men strijd tegen den eigendom: het leger moet heen, dat de aangewezen verdediger van den eigendom is. Zij, die communistische neigingen hebben, willen wel heerschappij en albemoeiing van den Staat, maar niet van den Staat, gelijk hij door ons wordt opgevat, doch van een Staat gelijk zij zich dien wenschen, een Staat die den arbeid regelt en slechts met arbeid te maken heeft. Het echte communisme gaat nog verder op dezen weg; alle zelfstandige éénheid is daar in de communautiteit opgelost; alles is gelijk; er zijn geen afzonderlijke, of zoo ja, dan *gelijke* groepen; de Staat, gelijk hij dan wordt opgevat, is alles; het individueële heeft opgehouden te bestaan; deze maatschappij is zoodanig ingericht dat een leger, — genomen in de beteekenis die men daaraan gewoonlijk hecht — daarin onbestaanbaar is.

Staan wij thans een weinig langer stil, Mijne Heeren, bij het groote lichaam waarop wij reeds doelden: de groote macht die bij uitnemendheid het communisme vertegenwoordigt: de Internationale. Lang er over uit te weiden, zal overbodig zijn. Daartoe is zij te veel, te algemeen bekend. Waar hier bovenal op dient te worden gewezen, is, dat het leger in haar zijn onverzoenlijksten vijand vindt, een vijand, waarmede valt te rekenen, daar zijne macht groot is en steeds grooter wordt. Zij zelve is een groot leger, het weerbare leger van het communisme. Ditmaal heeft men niet enkel met eene theorie te doen: de practijk staat voor ons. De werkelijkheid met de idéé, — de brutale kracht der eerste, gevoed door al den hartstocht der laatste.

Hoewel nog zeer jeugdig — men kan aannemen dat zij eerst geboren werd op den 5 Augustus 1862 te Londen, tijdens de

tentoonstelling aldaar — heeft zij overal zich uitgebreid en vertakt, en gaat zij voort haar net over de arbeidende bevolking der wereld te weven. Zij heeft hare hoofden, hare organisatie, hare statuten, haar budget, hare congressen en hare organen. Wat zij vermag, heeft ze getoond in het Parijs van 1871, en toont zij thans, al is het nog slechts met woorden, in Duitschland. Wat zij wil, is de geweldigste en diepstgaande omwenteling van het bestaande.

Het doel, volgens de statuten, is de totale bevrijding der arbeidende klasse; maar wat met die bevrijding wordt bedoeld, en in welk verband zij wordt gedacht met de vrijheid der andere klassen, is op te maken uit den toon welken de organen aanslaan tegen burgerij, leger, magistratuur en geestelijkheid. Bevrijding beteekent alleenheerschappij. Vooral tegen de burgerij is het gemunt, maar ook het leger moet worden vernietigd. Het *nationale* beginsel van 't leger wordt door de *Internationale* niet erkend. Zij veroordeelt den oorlog, namelijk den nationalen oorlog in theorie en in de practijk. Volgens haar is de vernietiging der staande legers het eenige middel om de regeeringen te beletten den oorlog te voeren; en voornamelijk omdat de tegenwoordige regeeringen niet zonder legers kunnen bestaan en deze legers oorzaak zijn dat zij elkander kunnen beoorlogten, dringt zij op internationale sociale omwenteling aan. Daarom wil zij den oorlog der volken tegen den oorlog. Wel verre van den oorlog te willen écarteeren, wil zij hem dus slechts *verplaatsen*. Zij wil hem vervangen door den socialen oorlog, dat is de oorlog gevoerd door den socialen soldaat, de arbeider der Internationale, tegen alles wat niet van handenarbeid leeft: en in de eerste plaats dus tegen het leger, dat tot verwezenlijking harer plannen het eerst moet worden opgeruimd.

Maar zeker reeds genoeg, M. H., om de vraag te rechtvaardigen of de dus geschetste macht niet beteekenend genoeg is om te worden gerekend in de plannen van hem, die tegenwoordig zich met hervorming of organisatie van een leger bezighoudt, en wel bepaaldelijk, wanneer hij meer dan *thans* het geval is, *oefening buiten het leger* verlangt?

Het leger M. H. bestaat tegenwoordig immers uit twee groe-

pen, die, hoezeer te zamen begrepen in het eene woord leger, toch naar karakter en beteekenis wel zeer te onderscheiden zijn, namelijk: het staande of blijvende, en het veranderlijk of tijdelijk gedeelte.

Het staande gedeelte (kader en vrijwilligers) heeft voornamelijk ten taak: het kader te vormen en den noodigen geest te handhaven, hoewel die *twee* functies er eigenlijk slechts *éene* zijn, dewijl kan gezegd worden dat het kader de geest zelf van 't leger is.

Het veranderlijke gedeelte (militie) daarentegen komt slechts om geoefend te worden in 't leger; die oefening moet voldoende zijn, en daartoe heeft het in de eerste plaats weder het kader van de vaste groep noodig, dat alleen die oefening geven kan.

Is deze de bestemming der beide deelen van het leger, dan vragen wij of tegenover eene macht als die wij schetsten, de tijd gekomen is om het zwaartepunt des legers van het blijvend naar het veranderlijk gedeelte te verplaatsen; het staande gedeelte te verzwakken en de militia te versterken; of, nog verder gaande, bij verzwakking van het staande leger numerieke versterking te verlangen van de groep die buiten het leger, bij de schutterij geoefend wordt?

Had het stelsel, dat dezen winter op zoo verdienstelijke wijze werd voorgedragen, niet eenigszins deze strekking, M. H.? De voorsteller bedoelde immers een leger enkel van militia- en schutterij, met zooveel mogelijk algemeenen dienstplicht. Men heeft reeds er op gewezen dat dit stelsel, dewijl vrijwilligers er *niet* in pasten, minder stof tot kader gaf, en tegelijk, dewijl het een grooter getal ongeoeffenden gaf, meer kader noodig maakte, zoodat de gevolgtrekking wellicht mag worden gemaakt, dat het dus verkregen staande leger, zelfs al werd het quantitatief grooter, in hoedanigheid minder dan 't bestaande werd.

Dat het stelsel evenwel ook min of meer ingrijpend is op sociaal gebied, en wel bepaaldelijk door de daaraan verbonden *oefening buiten het leger* op grooter schaal dan thans het geval is, is een punt waarop niet rechtstreeks gewezen werd, en waarop het toch wellicht niet overbodig is de aandacht te vestigen.

Want, hoe men dit stelsel ook beschouwe, in elk geval blijft vast, dat het een grooter aantal personen geeft die buiten het leger, bij de schutterij, geoefend moeten worden; en dit juist achten wij niet raadzaam, dewijl het eerder noodig schijnt zich te wapenen tegen de sociale macht waarop wij doelen, dan aan haar toe te geven door haar plannen indirect in de hand te werken.

In plaats van verzwakking schijnt in het leger veeleer versterking van 't vrijwillig element thans wenschelijk, maar ook het invoeren van de hoogere sociale elementen, niet zoo zeer omdat zij direct meer stof tot kader en zelfs tot vrijwilligers zullen geven, dan wel als een heilzaam tegenwicht, dat indirect een weldadigen invloed uitoefenen kan.

Ook als wapen *tegen* de internationale schijnt afschaffing der reeds zoo veel besproken dienstvervauging wenschelijk, en er zij nog opgewezen dat in het behandelde militie-schutterij-stelsel deze afschaffing, uit dit sociale oogpunt, niet baat indien nommerverwisseling behouden blijft, dewijl in dat geval toch die hoogere sociale elementen niet in 't leger (bij de militie) komen zullen, waar hunne tegenwoordigheid zoo wenschelijk is, doch de schutterij zullen verkiezen, waar de band die vereenigt te los is, dan dat hun invloed eenigszins beteekenend zou zijn. Alles is daar te veel verspreid. Het bezwaar tegen oefening buiten het leger bestaat juist in de losheid van band die daar heerscht. Buiten het leger toch staat ieder meer aan maatschappelijke invloeden bloot, zonder invloeden die daartegen opwegen; buiten het leger wordt het militaire element door het sociale beheerscht, en gaat van elke persoonlijkheid de burger te veel vóór den militair.

Verzwakt men het staande leger, — wordt daarentegen de groep versterkt die daarbuiten zich oefent, — men geeft de wapens uit de handen, en men weet niet of zij, die ze in handen krijgen, wanneer zij willen, — en de geschiedenis leert dat zij het geweld hebben, — niet eenmaal deze wapens zullen gebruiken *tegen* de orde, welker handhaving hunne roeping was.

Wij weten het te goed, Mijne Heeren, dat men in Nederland voor dergelijke gevaren thans niet bevreesd behoeft te zijn, dat zij nu wellicht hersenschimmig zijn. Doch wat zal de toekomst

geven? En is het niet juist de roeping van den Staatsman voor haar te zorgen? Bij hervorming moet vooral met de toekomst worden gerekend. Wat is de dag van heden? Straks is hij voorbij. De toekomst blijft, en de hervorming, die gij heden tot stand brengt, moet in de toekomst werken en dus voor *deze* berekend zijn. Het is juist op deze toekomst, Mijne Heeren, dat de nieuwere oeconomie ons steeds waarschuwend wijst. Zorg voor de toekomst is zedelijkheid; en een der hoofdredenen waarom die wetenschap Staatsbemoeiing huldigt, is die zorg voor de toekomst, dewijl het verleden leerde dat zij onontbeerlijk is.

II.

Zagen wij, Mijne Heeren, bij deze vluchtige achts van oeconomie en socialisme, beide min of meer éénzijdig zich in tegengestelde richting bewegen, dan is wellicht bij U de vraag gerezen: Is het niet mogelijk tusschen beide meerdere éénheid te brengen, ze te verzoenen en te vereenigen tot een geheel, waarin van beide het goede opgenomen en het kwade buitengesloten is?

Welnu, Mijne Heeren, deze verzoening is werkelijk beproefd en in zekeren zin tot stand gebracht door de *nieuwere oeconomische wetenschap*, waarvan wij thans zullen trachten U het standpunt aan te duiden.

Inderdaad is zij in zekeren zin te beschouwen als een gemiddelde, als een compromis tusschen de oude orthodoxe leer van Smith en de leerstellingen der Socialisten. Huldigde de vroegere oeconomie een uitsluitend individualisme; — zij heeft het beginsel van communautiteit in zich opgenomen. Had de oude oeconomie enkel oog voor het belang der industrie — zij rekent ook met andere, dikwijls even gewichtige en zelfs hooger belangen.

Wilde de oude oeconomie niets van Staatsbemoeiing weten — zij acht die, binnen behoorlijk afgebakende grenzen, wenschelijk en noodzakelijk.

Erkende de oude oeconomie in het menschelijk streven slechts de drijfveer: zorg voor het eigenbelang (der Eigennützig) — zij erkent ook de andere en betere drijfveer, die voor het belang der anderen zorgt (der Gemeinsinn).

Was eindelijk het beginsel der zedelijkheid vreemd aan de theorie der oude oeconomie — zij heeft niet enkel het nuttige, maar ook het zedelijke (ethische) element in hare leer opgenomen. Zij heeft dus, haar éézijdig standpunt verlatende, een veel ruimer omvang genomen.

Niet langer slechts voor een enkel belang, het zuiver oeconomische, heeft zij oog; maar ook voor andere, en daaronder in de eerste plaats voor het leger. Zij leert ons dat al die belangen solidair zijn, dat tusschen alle één band van solidariteit bestaat. Ziedaar in groote trekken het algemeen karakter der oeconomische wetenschap zooals zij door een Wagner is opgevat en gegrondvest. Worden al die belangen in het groote oeconomisch organisme opgenomen: dewijl zij zeer onderscheiden zijn, zoo wat betreft de *drijfveer* als het *doel*, moeten ze worden verdeeld. Zoo komt men tot *die* groote groepen of oeconomische systemen, welke alle hare plaats moeten vinden in de oeconomie, en, opdat zij niet met elkander in botsing komen of in elkander meer dan rechtmatig ingrijpen, ook zoo nauwkeurig mogelijk moeten worden bepaald en begrensd.

Het individueel-huishoudelijke (privatwirthschaftliche) systeem omvat alle bijzondere oeconomische belangen, waarbij het eigenbelang *de drijfveer*, en persoonlijke bevrediging der behoeften *het doel* is. Hier is dus alles individueel, persoonlijk.

Het gemeenschappelijk-huishoudelijke (Gemeinwirthschaftliche) systeem omvat de algemeene, gemeenschappelijke oeconomische belangen, waarbij meer het algemeen belang *doel*, en zin voor dat algemeen belang (der Gemeinsinn) *drijfveer* is, hoewel dat doel niet zoo zeer door vrije individuele beweging, als wel door een collectief lichaam, onder inwerking van *dwang*, bereikt wordt. Hier treedt dus het algemeene, het collectieve op den voorgrond. Er is groepeerings, organisatie der individus en der belangen, samenwerking onder leiding: *gezag* dat regelt, en arbeid door *dwang*.

Het derde huishoudelijke systeem eindelijk (das Caritative), naar het woord charitas, chariteit genoemd, dat, hoewel uit een zedelijk oogpunt het hoogste, oeconomisch natuurlijk verreweg het minst belangrijke is — en dat men het vrijgevig systeem — een soort van pro Deo-stelsel — zou kunnen noemen, omvat alle

belangen waarbij vrije toewijding, die geeft zonder te ontvangen, *de drijfveer*, en het geluk, het welzijn van anderen *het doel* is.

Het is natuurlijk Mijne Heeren, dat voor het leger het tweede systeem, dat de gemeenschappelijk-oeconomische belangen omvat, het belangrijkste is. Het vindt daar natuurlijkerwijs zijne plaats. In het leger toch wijst alles op *gemeenschap*: er wordt in gemeenschap geproduceerd; de arbeid is gemeenschappelijk verdeeld, en ook in gemeenschap heeft de consumtie plaats. Het is met productie en consumtie van 't leger in zekeren zin, als bij coöperatie. Er wordt althans gezamenlijk geproduceerd en door allen wordt naarmate der productie genoten.

De arbeid des legers heeft plaats onder inwerking van gezag: er is eene leidende macht die organiseert en regelt, en waaraan het individu zich onderwerpt; en niet de vrije wil of toewijding van het individu kan hier het beginsel der handeling zijn: in 't algemeen moet dat beginsel *de dwang* wezen. Er wordt bevolen en gehoorzaamd; de dienst is verplicht, en zelfs, waar in 't bijzonder de vrije toewijding of het beginsel der vrijwilligheid medewerkt en den dwang tegemoet komt om de zaken der gemeenschap te doen, is deze vrijwilligheid toch slechts schijnbaar, in zoover zij zich te schikken heeft naar den dwang, naar orde en wet van 't geheel.

In welke hoedanigheid wordt dat leger nu als een element in de geheele oeconomie, en wel bepaaldelijk in het gedeelte, dat het gemeenschappelijk-huishoudelijk systeem heet, opgenomen? Het antwoord luidt: als een der voornaamste gevolgen van het beginsel der Staatsbemoeiing.

Staatsbemoeiing — het werd reeds gezegd — is noodzakelijk in de oeconomie. Het recht moet worden gehandhaafd; orde moet worden bewaard; betrekkingen met het buitenland moeten worden onderhouden; de behartiging van *aller* belang is den Staat opgedragen; waar het algemeene noodzakelijk is en het individueele te kort schiet, moet *hij* in de behoeften voorzien; wat te zwak is zich zelve te ondersteunen in den strijd des levens en dus gevaar zou loopen te gronde te gaan, heeft recht op *zijne* hulp.

Het algemeen huishoudelijke regelende, heeft *hij* te waken dat het bijzonder huishoudelijke daarin niet te veel ingrijpt.

Al wat zich over de geheele ruimte van den Staat en in de toekomst, wat zich in tijd en ruimte uitbreidt, behoort tot zijn gebied. Niet alleen over de tegenwoordige generatie, maar ook over de volgende strekt hij zijne zorgen uit. Het handhaven der Rechtsorde is hem opgedragen naar binnen en naar buiten, en waar noodig, moet hij zijne *macht* gebruiken tot handhaving van het Recht. Op dat geheele gebied treedt *hij* handelend op, en is *hij* soeverein, dewijl alleen van hem de noodige éénheid kan uitgaan om de noodige éénheid te bewerken.

Zoodanig is zijne omvangrijke taak. Om deze te vervullen staan hem tweeërlei middelen ten dienste: indirect het *preventieve*, en direct het *repressieve* machtsbeginsel.

Met het repressief beginsel *onderdrukt* hij de rechtsstoring nadat zij is ontstaan; met het preventieve beginsel komt hij de rechtsstoring voor. Om nu beide beginselen te doen werken, moeten zij tot daad, tot handeling overgaan.

Want niet alleen om stoornis te herstellen, maar ook om stoornis te voorkomen is handelen noodzakelijk. Men krijgt zoo de preventieve handeling en de repressieve handeling. Zoo draagt de blijvende, geregelde juridische organisatie een preventief karakter tegenover haar plotseling, periodiek optreden van vroeger; zoo werkt de politie preventief, wanneer zij talrijk genoeg is en nauwlettend genoeg toezicht houdt, om misdaad te voorkomen in plaats van te straffen. Zoo is het gevangenisstelsel in zijn geheel preventief te noemen, tegenover de eertijds gebruikelijke, bij uitstek repressieve, methode van de galg.

Zoo is eindelijk het leger in vrede een gedeelte van de preventieve, het leger in oorlog een gedeelte der repressieve daadwerkelijkheid van den Staat.

Wanneer men die twee beginselen, het preventieve en het repressieve, vergelijkt, dan komt men tot de slotsom, dat het eerste hoog boven het tweede is verheven; dat naarmate een volk hooger ontwikkeld en fijner beschaafd is, het preventieve beginsel de overhand heeft; maar dat dan ook toepassing van dit preventieve beginsel moeilijker is, juist omdat deze zulk een

hoogen trap van ontwikkeling vereischt. Is het volk evenwel ontwikkeld, dan wordt behoefte aan preventieve handeling *dringender*, naarmate en dewijl alle oeconomische, nationale en internationale belangen, alle vormen van verkeer, meer ingewikkeld en fijn uitgesponnen zijn, en dus de eenmaal ingetreden stoornis van den rechtstoestand te bedenkelijker gevolgen heeft.

Maar, Mijne Heeren, is preventie altijd wenschelijk, zij is niet altijd mogelijk. Men *kan* niet altijd voorkomen; men *moet* soms onderdrukken.

Waar preventieve handeling niet meer baat, moet repressie worden gebruikt. De overgang van de eene naar de andere moet dus kunnen plaats hebben (vredes- en oorlogsvoet van het leger), en opdat de repressie, zoo noodig, krachtig zij en daarmede het doel worde bereikt, moet die overgang zoo spoedig mogelijk, zoo gemakkelijk mogelijk kunnen geschieden.

Het preventieve systeem voldoet eerst aan zijne bestemming, wanneer het zoo volmaakt mogelijk is voorbereid om tot het repressieve over te gaan. Beide moeten organisch nauw aanéénge-slotten zijn, opdat zonder schokken het een zich uit het andere kan ontwikkelen. Deze ontwikkeling en die harmonische samenwerking van beide systemen vindt hare zuiverste en meest grootsche toepassing in het *moderne leger*.

Wordt door barbaarsche volken, die telkens sporadisch en sprongsgewijze hunne toevlucht moeten nemen tot repressie, de preventie verwaarloosd: een hooge trap van ontwikkeling maakt het noodig, juist aan dit preventieve element, het leger in vrede, eene groote zorg te besteden. Aan het leger in vredestijd moet de grootste zorg worden besteed, en grooter, naarmate de oeconomische belangen, waarmede het solidair is, grooter waarde hebben, en dit niet alleen om stoornis van het recht te voorkomen, maar ook om deze, als zij is ontstaan, zoo goed en spoedig mogelijk, gewelddadig te kunnen onderdrukken.

Is in oeconomischen, en dus ook in financieëlen zin, het systeem van preventie het verkieslijkst, geene zorgen mogen dan ook gespaard worden, om het zoo doeltreffend mogelijk te maken.

Opdat het beginsel werke, zijn verschillende inrichtingen en stelsels van ambtenaren noodig; en dat alles, een geheel vormend,

treedt als één deel in het algemeen huishoudelijk belang. Men heeft zoo de justitie, die 't recht binnenslands handhaaft, met hare gerechtshoven; de politie en de gevangenen; de diplomatie en de consulaire dienst; en eindelijk het staande leger met zijn kader en de zeemacht.

Bij dat leger en bij die marine moet alles worden gerekend, wat daarmede in verband staat: personeel en materieel; het roerende en onroerende; personen, gebouwen, instituten, kazernen, hospitalen, leger- en oefeningsplaatsen, arsenalen, schepen, oorlogshavens, versterkingen, het enkele stuk geschut, de geheele doode strijdkracht, de enkele soldaat en het geheele leger.

Een afzonderlijke groep arbeiders vormt zich in dienst van den Staat. Zij zijn de Staatsarbeiders, de ambtenaren. Die geheele groep moet behoorlijk worden georganiseerd naar het grondbeginsel: verdeling van den arbeid. Het aantal dier personen klimt, naarmate de Staatsdienst zich uitbreidt en, naarmate het beginsel van preventie meer in het Staatsleven doordringt.

De eischen van speciale vak-vorming die men elk moet stellen, klimmen in dezelfde verhouding, ook naarmate het kapitaal, waarvan zij als 't ware de verantwoordelijkheid dragen, grooter wordt, naarmate weermiddelen, leger en vloot, een *groot* kapitaal vertegenwoordigen. Bekwaamheid (Leistungsfähigkeit) is het eerste vereischte van den ambtenaar; maar ook de belooning der arbeiders moet diensgevolge stijgen, te meer nog, dewijl zij verplicht zijn uitsluitend zich aan den dienst te wijden, ook wegens de hooge eischen die deze stelt. En bij inrichting van geheel en onderdeelen, bij al die hooge eischen welke behooren te worden gesteld aan kunde, vorming, bewapening, verpleging, belooning dezer ambtenaren, verlieze men vooral niet uit het oog, hetgeen zoo dikwijls uit het oog verloren wordt, dat het hier geenszins geldt het belang der individu's, doch dat enkel het Staatsbelang — hier met het oeconomisch belang identisch — in aanmerking komt.

Ziedaar, Mijne Heeren, U in groote trekken geschetst, welke de plaats is, die het leger in de oeconomie inneemt, aan welke beginselen het zijn recht van bestaan ontleent, en op welke wijze het moet zijn ingericht om aan zijne bestemming te beantwoorden.

Het staat niet meer buiten de oeconomie, doch is daarin als deel opgenomen. Tusschen beide bestaat het innigst verband. Handhaving van het Recht is het doel en de macht is het middel, aangewend tot preventieve handeling, als het kan, tot repressieve handeling, als het moet.

De tekst is nu geleverd, Mijne Heeren, en de toepassing kan dus volgen, die aanvankelijk evenwel grootendeels in vergelijking zal bestaan, en wel, om de veranderde zienswijze omtrent het productief vermogen van het leger toe te lichten en 't bewijs te leveren, dat het beginsel der arbeidsverdeeling daar nog altijd zijne toepassing vindt.

Heeft het ons, wat de verklaring van den tekst betreft, aan duidelijkheid ontbroken, wij hopen dat daarbij als verzachtende omstandigheid moge gelden, dat wij hoofdzakelijk uit werken van Duitse geleerden hebben geput. Dat deze werken niet altijd even duidelijk zijn, is van algemeene bekendheid. Zij zijn vaak als groote, zeer diepe meren, waaruit de wetenschap moet worden gevischt.

Het wordt den visscher vooral niet te gemakkelijk gemaakt; en 't beeld gaat ook op, in zoover men *al* de bekende eigenschappen van den visscher schijnt te moeten bezitten, — om beet te krijgen.

III.

Al die belangen werken nu samen tot het groote oeconomische doel, en er is principieel — in oeconomischen zin — geen onderscheid tusschen fabriekwezen en leger, tusschen een goeden weg en een goed bataljon.

Deze opname van het leger in de nationale oeconomie, M. H., als een nieuw element in de oeconomische wetenschap, is het hoofdpunt waarop hier moest worden gewezen, en waarin, voor ons, de nieuwere oeconomie van de oudere verschilt. En hierin ligt ook, dunkt mij, het groote onderscheid tusschen het standpunt van Von Stein in zijn beroemd werk: „die Lehre vom Heerwesen, als Theil der Staatswissenschaft” en dat van Wagner in zijn zeker niet minder voortreffelijk werk over de „Allgemeine oder theoretische Volkswirtschaftslehre, mit Benutzung Rau's Grundsätzen der Volkswirtschaftslehre” en wel in het eerste deel de „Grundlegung,” in

1876 te Leipzig verschenen. — Van het leger sprekende, geeft Wagner zelf dit verschil in standpunt eenigszins aan, wanneer hij zegt, dat het nog veel te weinig uit een volkshuishoudkundig en financieel gezichtspunt is beschouwd, dat *dit* punt met name door L. Von Stein in zijn reeds aangehaald werk te veel is verwaarloosd, en dat hetgeen hij zegt over het verband tusschen nationaal-oeconomie en militaire huishoudkunde veel te eenzijdig is. Inderdaad worden door Von Stein slechts een paar bladzijden aan dit belangrijke punt gewijd.

Beider standpunt zou dus kunnen worden geformuleerd: Von Stein neemt het leger op als een deel van den Staat; Wagner eveneens. Hierin komen zij dus overeen, maar zij verschillen daarin, dat Wagner het leger opneemt in de oeconomie, terwijl Von Stein het daarbuiten sluit en het als een afzonderlijk lichaam met eene afzonderlijke huishouding beschouwt en leert kennen.

Uit dit verschil in grondstelling laten zich de overige verschillen gemakkelijk afleiden.

Een eerste gevolg is, dat hetgeen de een productief noemt, niet productief is voor den ander. Al kent Von Stein het leger eene hooge waarde toe en erkent hij, dat hoe duur het leger zij, weerloosheid nog duurder is, en dat een leger voorzooveel het de uiting is van de volle weerkracht, zonder meer eens volks, altijd meer waard is dan het kost (1), zoodra hij op oeconomisch gebied komt, is het of hij het leger uit een ander oogpunt beschouwt.

Het heet daar, dat het leger, wel verre van te produceeren, slechts consumeert. Het leger heeft noodig, maar geeft niet. Het leeft van anderen, maar laat niet leven. Het gewone proces dat de wet van alle oeconomisch leven is: productie en consumtie, voortbrengen en verbruiken, bestaat voor 't leger niet. Het is slechts een verbruikend lichaam, en er bestaat dus geene nationaal-oeconomie van het leger, dat enkel een deel is van den Staat.

Wagner daarentegen, die het leger niet alleen als een deel van den Staat, maar ook van de oeconomie opneemt, ziet in het

(1) Een merkwaardig woord, dewijl *Saizy* met zijn „La guerre coûte plus que ses frais: elle coûte ce qu'elle empêche de gagner,” juist het omgekeerde zegt.

leger wel degelijk een oeconomisch lichaam gelijk de andere volksoeconomische lichamen, en volgens hem is het leger, als de wezenlijke waarborg van de veiligheid en onafhankelijkheid des volks, van den Staat en van de volksoeconomie, in eminenten zin een *productief* lichaam.

Een tweede gevolg van het principiële verschil tusschen Wagner en Von Stein is, dat deze meer den oorlogsvoet des legers, gene meer den voet van vrede op den voorgrond stelt. Schat Wagner, het leger in verband met de oeconomie beschouwende, ook de diensten het hoogst, die het in gevolge (krachtens) dat verband bewijst, en dus zijne functie in vreedetijd, het hoogst, Von Stein, deze oeconomische diensten niet zoo erkennende, legt vooral den klemtoon op het leger bij oorlogsvoet. Zegt Von Stein dat het huishoudelijk beheer des legers bij oorlog, maatstaf en doel is van het huishoudelijk beheer bij vrede, Wagner — wij hebben het gezien — stelt juist de vredes-organisatie het hoogst. Wel moet daaruit die voor den oorlog harmonisch voortkomen, doch het preventieve is hem meer dan het repressieve: het beginsel dat *voorkomt* staat bij hem hooger dan hetgeen dat *onderdrukt*.

Maar ook met de invoering van het ethische beginsel in de oeconomie, moest de zienswijze omtrent het productief vermogen van het leger veranderen. Niet uitsluitend meer met het stoffelijke, ook met het zedelijke rekenende, kreeg de voortbrenger eene hoogere beteekenis tegenover het voortgebrachte; bleef voortbrenging niet langer enkel aan 't stoffelijke gehonden; werd nuttigheid iets geheel anders; kregen al die begrippen: product, productie en nuttigheid een ruimer en minder uitsluitenden zin. Hoe de oeconomen der utiliteit als Mill in deze meer een ignorerend dan een stellig standpunt innemen, mocht ik U vroeger mededeelen. Beslister laten de oeconomen van Say's richting zich uit.

Volgens hen moet men om *voortbrenger* te heeten, een der drie „agens de production” bezitten: *industrie*, *kapitaal* of *land* (fonds de terre), en is *voortbrengen*: eene zaak eene *waarde* geven, die als zoodanig erkend en vatbaar is door *ruiling* eene andere van *gelijke* waarde te verschaffen. Zich verwonderende dat Smith een

soldaat slechts een improductief arbeider noemt, is deze volgens Saij veeleer een vernielend arbeider (*travailleur destructif*), die de maatschappij niet slechts met geen enkel product verrijkt, en degene verbruikt die hij voor zijn onderhoud noodig heeft, maar te dikwijls ook geroepen om, zonder nut voor zich zelve, de duur gewonnen vrucht van den arbeid van anderen te vernietigen.

Geheel anders luidt het oordeel der nieuweren. Dat van Wagner leerden wij reeds kennen. Ook dr. Neumann laat zich in zijne *Volkswirtschaftslehre mit besonderer Anwendung auf Heerwesen und Militärverwaltung* in denzelfden geest uit.

Volgens hem behoort de „arbeider” niet tot eene afzonderlijke klasse, en berust de onderscheiding tusschen arbeiders en niet-arbeiders dikwijls op eene dwaling. Arbeider is ieder, die middellijk of onmiddellijk productieve doeleinden bevordert; en dewijl het leger de geheele volksoeconomie beschermt en in stand houdt, is de arbeid des legers, volgens hem, bij uitstek productief.

Wij zagen, Mijne Heeren, dat door Wagner verdeeling van den arbeid als leidend beginsel bij den arbeid des legers behouden blijft; ook Neumann erkent het als zoodanig in zijn volkshuishoudkunde. Toch heeft hij bezwaren *tegen* die verdeeling. Dat bezwaren er aan verbonden zijn, en dat de door Neumann opgenoemde grootendeels algemeen erkend zijn, kan men dan ook — hoezeer het aanbevelenswaardige van 't beginsel daarmede geenszins wordt te niet gedaan — toegeven. Minder is dit evenwel 't geval, wat betreft Neumann's beweren, als zoude het moderne weersysteem in strijd met dat beginsel zijn. Deze meening werd hier ook min of meer gedeeld door een onzer hooggeschatte wapenbroeders. Toch geloof ik dat zij op eene dwaling berust, die mij, met het oog op het hier behandelde onderwerp, gewichtig genoeg toeschijnt om hare wederlegging te beproeven.

Ook bij de quaestie der arbeidsverdeeling moet men het leger niet en bloc, als geheel, maar wel degelijk als verdeeld in twee, oeconomisch zeer onderscheiden groepen beschouwen. Men heeft de vaste, staande legerkern en de veranderlijke, beweeglijke groep: leger en militie.

Beide hebben — het zij ten overvloede nog herhaald — een

zeer verschillend karakter en eene geheel andere bestemming. Het ééne is voor kadervorming en voor den militairen geest, het andere is slechts voor eigen oefening. Het eene dient enkel door dwang — het algemeen huishoudelijke eischt hier vervulling van dienstplicht door oplegging van *dwang* (das Zwangs-gemeinwirthschaftliche) — het andere dient in zekeren zin, hoewel altijd min of meer verbonden, *vrijwillig*.

Tegenover den Staat en zijne huishouding moet men deze groepen in dit verschillend licht bezien. Dit schijnt door Neumann uit het oog verloren. Beide groepen hebben aan geheel andere eischen te voldoen. Al dadelijk volgt uit haar verschillende bestemming verschil in *lengte* van dienstdienst. De vaste groep moet langer dienen dan de blijvende, want zij moet *beter* en *andere* geoefend zijn. De veranderlijke groep behoeft slechts zoolang te dienen als noodig is, opdat de andere haar de noodige oefening heeft geleerd. Wordt gene slechts onderwezen, deze moet leeren ook om te kunnen onderwijzen. Ook hierin ligt de dwaling van Neumann, dat hij schijnt aan te nemen, dat het beginsel der arbeidsverdeeling medebrengt, dat het *geheele* leven aan ééne en dezelfde taak moet worden gewijd. Dit is geenszins het geval. Het beginsel der arbeidsverdeeling eischt slechts dat eene taak *zoo lang* gedaan worde, als noodig is om haar *zoo goed mogelijk* te doen: niet langer. Wat het meerendeel van het kader beneden den officiersrang betreft, geldt Mill's opmerking dat, indien uitsluitendheid van bezigheid van ongunstigen invloed is op de ontwikkeling van 't verstand, meer verloren dan gewonnen wordt. Is de Staat, aan de eene zijde, *niet* gebaat met levenslangen arbeid in dezen zin: aan de andere zijde is hij *wel* gebaat, indien de dienst wordt verlaten op een oogenblik dat de persoon, die in 't leger aan waarde heeft verloren, elders door den Staat nog zeer nuttig kan worden aangewend.

Te verlangen dat een onderofficier om goed te zijn, zijn *geheele* leven, onderofficier blijft, zou even ongerijmd zijn als eene spoorwegaanschaap, die in stede van te zorgen steeds een voldoende aantal goed geoefende stokers te bezitten, zou verlangen dat elk harer stokers, stoker voor het leven bleef. Er is natuurlijk voor den dienstdienst eene grens die aanmerkelijk binnen den levenstijd moet vallen, al

werd zij slechts bepaald door ouderdom en ziekte. Aannemende dat de diensttijd voor beide groepen moet verschillen, mag men besluiten, dat bij oordeelkundige toepassing beide arbeiden volgens het zuivere beginsel der arbeidsverdeeling, en dat dit beginsel juist in het moderne weersysteem, met zijne beide groepen en met zijn verschillenden diensttijd, een der zuiverste en meest gelukkige toepassingen vindt.

Beide groepen werken naar verschillende regels om zoo goed mogelijk samen te werken; de eene moet langer arbeiden dan de andere, naarmate de arbeid moeilijker is, maar beide moeten goed *kunnen* arbeiden. De eene groep is van een hooger vorm dan de andere, en in de hoogste is alles beter en fijner georganiseerd; want het dient ook in herinnering te worden gebracht: de laagste groep heeft slechts een bloot fysiek, de andere in hooge mate een moreel karakter. De laatste moet het geheel met haar geest bezielen, en ook uit het oogpunt der scheiding van *deze* twee begrippen, het physische en het zedelijke, mag het moderne leger eene der schoonste toepassingen van de verdeeling des arbeids worden genoemd.

Wanneer wij nu na deze korte schets van de samenwerking der beide groepen tot de beschouwing van beide afzonderlijk overgaan, dan treft bij de eerste, de vaste kern, welke bestemming hoofdzakelijk kadervorming is, vooral het *kader* onze aandacht.

Het kader valt oeconomisch onder de rubriek „*ambtenaren*,” die een uitvloeisel zijn van het *gemeenschappelijk huishoudelijk* systeem.

Wij zeiden het reeds, *bekwaamheid* (Leistungsfähigkeit) staat hier op den voorgrond. Deze hangt af vooreerst van het stelsel volgens welk die ambten worden bezet, maar ook, bij hetzelfde ambtenaarsstelsel, van het standpunt van ontwikkeling, zedelijkheid en zeden van het geheele volk en van den gegeven tijd.

Hoe meer beide in overeenstemming zijn, dat wil zeggen, ambtenaarsstelsel met land en tijd, des te beter zal het eerste aan de behoeften voldoen. Wij zagen dat hooger eischen aan de ambtenaren in het leger moeten worden gesteld, als een gevolg van den vooruitgang der beschaving en der wetenschap, dewijl het leger, als solidair met het geheel, aan de algemeene beweging der ontwikkeling deelneemt.

Het komt er dus op aan, dat ambtenaarsstelsel (het kader, want wij spreken over het leger) — te verheffen. Ontwikkeling in technische en verstandelijke bekwaamheid, in zedelijkheid, ook onafhankelijkheid zijn dus noodig opdat, bij volle uitoefening der door den Staatsdienst gevorderde subordination, de daadkracht van den Staat door deze ambtenaren zooveel mogelijk worde verhoogd.

Naarmate de te vervullen plichten van den ambtenaar meer eischen, ook in zoover daarvan meer *uitsluitende* toewijding aan den Staatsdienst het gevolg moet zijn, schijnt dus ook de belooning naar evenredigheid te moeten klimmen. Hiermede wordt wederkeerig den Staat een plicht opgelegd, die hij uit een oeconomisch oogpunt niet mag verzuimen, dewijl zijne bijzondere oeconomie ten slotte de algemeene oeconomie is, en de eischen die deze stelt, ook door hem moeten worden nageleefd.

De arbeid der ambtenaren is een artikel op de algemeene arbeidsmarkt die van alle markten, wat de prijsbepaling betreft, de beweeglijkste en de minst geregelde is, ook dewijl vraag en aanbod daarbij elk willekenriger en meer onafhankelijk van elkan- der optreden, dan als het louter *stoffelijke* behoeften en hare bevrediging geldt. Treedt de Staat als arbeidgever op, zooals in betrekking tot het leger, dan ontstaat evenwel een gunstiger verhouding, in zoover alsdan van de twee veranderlijke, althans ééne, de vraag, tamelijk geregeld en *standvastig* wordt.

Zagen wij dat bij die vraag van den Staat *goede kwaliteit* voornamelijk in aanmerking komt, dewijl bekwaamheid *eerste* eisch is: een *tweede* eisch is *voldoende quantiteit*, dewijl een bepaald getal personen noodig is tot het verrichten der tank, ook bij bekwaamheid van allen. Voorzeker kan de quantiteit kleiner worden, naarmate de kwaliteit beter is; maar beiden zijn noodig, en de laatste zelfs meer dan de eerste, in zoover weinig bruikbare ambtenaren zijn te verkiezen boven veel onbruikbare.

Twee gevallen kunnen zich voordoen wanneer de Staat arbeiders vraagt: dat er meer dienst wordt aangeboden dan gevraagd, en dat er meer dienst wordt gevraagd dan aangeboden.

Past de Staat, in 't eerste geval, de leer van vraag en aanbod toe, dan zal bij vrije concurrentie, gelijk steeds, het loon geneigd

zijn tot een minimum te dalen, zoodat de ambtenaar min of meer onder de ijzeren loonwet van Lassalle wordt gebracht. Wel is waar is die vrije concurrentie, in dit geval, altijd in zekere mate beperkt door examens als anderszins; maar het zal de vraag zijn of bij overvloed van sollicitanten, als het loon laag is, niet de eischen in plaats van te rijzen met de vorderingen der wetenschap, zullen dalen om zich naar het gemiddeld peil der sollicitanten te schikken; zoodat de Staat, zijn belang voorbijziende, gevarn loopt aan gehalte te verliezen, om aan loon uit te winnen, en dus de bekwaamheid der ambtenaren ten offer te brengen aan de hoeveelheid.

Meer dan vroeger wordt juist grooter bekwaamheid gevorderd. Deze vordert beter gehalte van menschen, en dit beter gehalte — men moet het aannemen, al klinkt het niet verheven — vordert hooger loon.

Uit een zedelijk oogpunt is de toepassing dezer leer van vraag en aanbod op menschelijken arbeid reeds bedenkelijk. Past men haar toe dan wil de nieuwere oeconomie althans dat de zedelijke mensch, meer dan vroeger, van den arbeid gescheiden blijve. Maar, afgezien van het zedelijke, redeneeren zij die, van deze leer uitgaande, beweren: de bezoldiging is niet te laag, *want* er zijn nog steeds genoeg ambtenaren voor te krijgen, slechts juist, als zij bewijzen dat de dus verkregen ambtenaren ook goed zijn.

In het tweede geval, als er minder dienst wordt aangeboden dan de Staat vraagt, wordt de verhouding tusschen Staat en ambtenaren geheel anders. Aan de vraag moet worden voldaan, opdat de Staat zijne noodzakelijke taak vervulle en aan het gemeenschappelijk belang, onmisbaar voor het individueële, worde voldaan. De Staat moet dus de arbeidsmarkt dwingen. Maar op welke wijze moet deze dwang, binnen de grenzen van het recht, geschieden? En met deze vraag, Mijne Heeren! staan wij voor de kader-quaestie, voor de groote quaestie waarvan het belang van het leger en wellicht van 't vaderland afhankelijk is.

Men heeft hier gezegd, deze quaestie is er eene van geld; een ander zeide, zij is eene quaestie van toekomst, hoewel beide wellicht één zijn, daar ook die toekomst, wel gezien, eene geldquaestie is. Voorzeker zijn beide middelen aan te bevelen: hoog

loon in dienst schijnt onvermijdelijk, waar matig loon onvoldoende blijkt en dus van laag loon wel geen sprake kan zijn; maar niet het minst het laatste middel dat na 't verlaten van den dienst *vastheid* voor de toekomst geeft. En dit werkt te ingrijpender dewijl het *vastheid* brengt op de fluctueërende arbeidsmarkt, in zover de Staat op het vaste aanbod der ambtenaren kan rekenen, gelijk wij zagen dat de ambtenaren kunnen rekenen op de vaste vraag van den Staat.

De meerdere opofferingen die de Staat zich daartoe moet getroosten, worden ruim opgewogen door de voordeelen die hij trekt. Die geldelijke opofferingen om een goed kader te krijgen, zijn trouwens altijd gering, in vergelijking met die aan de doode weerkraft besteed, terwijl omgekeerd het teweg gebrachte nut zooveel grooter is.

Is het duur een slecht of geen kader te hebben, dewijl daardoor de schat aan 't leger besteed improductief dreigt te worden: een goed kader is altijd meer waard dan het kost.

De Staat verhoudt zich tegenover zijn arbeiders niet als de fabrikant tegenover de zijne. Moet de fabrikant het voortgebrachte verkoopen, en *kan* 't hem dus voordeelig zijn zijne arbeiders laag te betalen, de Staat kan daarbij geen voordeel hebben, dewijl hij *niet* verkoopt, doch eigenaar blijft zoo van 't geproduceerde als in zekeren zin ook van den arbeider, en men mag aannemen dat beide beter zijn, naarmate hooger loon wordt betaald.

De Staat die niet zorgt goede ambtenaren te bezitten, verarmt zich vrijwillig. Goede ambtenaren maken mede zijn rijkdom uit, en, wat het leger betreft, heeft hij geen nuttiger ambtenaren dan juist dat kader.

De groep der militie, hoewel eveneens ambtenaar van den Staat gedurende den tijd van haar dienstplicht, komt, gelijk wij zeiden, tegenover den Staat in eene andere verhouding voor.

Door middel van dwang verplicht de Staat den persoon tot dienstvervulling. Hij bepaalt den leeftijd waarop de indiensttreding plaats heeft, den tijd en de wijze van dienst, het aantal personen dat jaarlijks in dienst moet treden, en de wijze waarop de noodige personen uit de beschikbare worden gekozen. Niets is

daarbij vrijwillig. Het geldt hier zuiver behartiging van het gemeenschappelijk belang door dwang. Maar even als bij het kaderleger staan weder deze twee beginselen op den voorgrond: het belang van den Staat en bekwaamheid.

Oefening buiten het leger baat reeds daarom niet — wij deden het reeds uitkomen, — dewijl het tweede hoofdvereischte „bekwaamheid” daarmede niet wordt bereikt; en zij zou niet baten, zelfs al droeg iedereen, uit vrije toewijding, in plaats van door dwang de wapenen voor den Staat.

Het eerste beginsel — dat het belang van den Staat boven het individueele gaat, is het voornaamste, dewijl het tweede — bekwaamheid — daarvan als 't ware een gevolg is, indien de Staat zijn belang begrijpt, en, zoo ja, den wil en de macht heeft naar dat begrip te handelen.

De Staat heeft met het individueele niet te maken. Hij neemt *zijn* oeconomisch belang waar, gelijk de fabrikant het zijne. Kan hij goede arbeiders krijgen, dat is, heeft hij *recht* op goede arbeiders: het is *zijn belang* ze te gebruiken, dewijl het hier 't algemeen belang geldt, waarvoor hem ten bate van 't individueel belang de zorg is opgedragen. Is loting het middel waardoor het jaarlijksch militie-contingent wordt bepaald, dan vordert het belang van den Staat dat hij niet gedooft dat uit het dus verkregen getal dienstplichtigen diegenen, welke de meeste waarborgen geven voor bekwaamheid en ontwikkeling, door plaatsvervangende of nummervervisseling worden verwijderd. Plaatsvervangende kan nog een bekwaam, schoon meestal onontwikkeld man geven; nommerverwisseling geeft een persoon, die noch bekwaamheid, noch ontwikkeling heeft. —

Staat dit vast, dan komt het ook ongerijmd voor, deze beide instellingen te verdedigen op grond van het individueel belang. Immers, waar Staatsbemoeiing de belangen regelt, moet het bijzonder huishoudelijke belang wijken voor dat van 't algemeen. Het algemeen-huishoudelijke systeem ontleent zijn recht van bestaan juist aan de noodzakelijkheid van bescherming der individueele belangen. Opdat het aan zijn doel beantwoorde kunnen die individueele belangen dus niet worden geteld. Het gemeenschappelijk oeconomisch systeem heeft zijne eigen belangen te behartigen

en deze zooveel mogelijk van de individueel-huishoudelijke gescheiden te houden, en het moet deze taak vervullen, juist omdat zij aan het individueele niet kan worden overgelaten.

Wordt deze waarheid in zake dienstvervanging niet wel eens uit het oog verloren Mijne Heeren, ook door staatslieden?

De geheele quaestie komt ten slotte daarop neer, of het individueele dan of het Staatsbelang overwegend is: een punt dat onlangs nog in een artikel van de *Tijdspiegel* in het licht werd gesteld. Zij die het individueele vooropstellen, zijn meestal tegen, zij die het Staatsbelang vooropstellen zijn meestal vóór de afschaffing dezer veelbesproken instelling. Wat in deze naar onze meening behoort vóór te gaan, hebben wij gezegd. Beschouwd onder het licht der wetenschap, die thans hier behandeld wordt, mag men zeggen dat zij die, op grond van individueele redenen, vóór het behoud zijn der plaatsvervanging, in strijd zijn met de oeconomische wetenschap, en twee zaken verwarren, welke daar scherp gescheiden behooren te blijven: het individueel — en het algemeen huishoudelijk belang.

Zoodanig is de theorie. Dikwijls wordt door theoretici de fout begaan — en zij werd met name begaan door de mannen der industrie — dat zij bij de toepassing der leer niet genoeg met de practijk rekenen, en dus in strijd handelen met de zedelijkheid.

Met toepassing van de theorie der plaatsvervanging, behoeft men evenwel niet bevreesd te zijn in *deze* fout te vervallen; want niemand, Mijne Heeren, zal wel zedelijkheid als argument vóór de dienstvervanging aanwenden, dewijl het juist de zedelijkheid is die hare afschaffing eischt.

Reeds de oeconomische grondgedachte die den mensch boven het product stelt, dewijl zij in hem een zedelijk wezen ziet, is in strijd met eene practijk, waarbij het geld van den hoogsten plicht kan ontslaan, en deze tot een handelsartikel wordt verlaagd.

Wij zeiden, Mijne Heeren, dat het algemeen huishoudelijk systeem met betrekking tot het leger niet enkel *het personeel*, maar ook *het materiëel* omvat. Er moet voor het personeel worden gezorgd; het moet, voor zooveel de dienst het vordert, worden gehuisvest en, zoo noodig, worden verpleegd. Voor huisvesting van het ge-

zonde personeel komen de kazernen, voor verpleging der zieken de hospitalen voornamelijk in aanmerking. Deze verpleging krijgt natuurlijk in oorlogstijd een veel grooter omvang. Het komt er dan op aan niet alleen *gedurende* den oorlog zooveel mogelijk te verplegen, maar ook *na* den oorlog het kapitaal, dat aan materieel beschadigd werd, weder te herstellen, en het personeel schadeloos te stellen door pensionneering, invalidenfonds, enz.

Wat het materiëel, met name de gebouwen als: kazernen, hospitalen, ook in zekere mate kazematten, wachthuizen enz. betreft, eischt het huishoudelijk belang nu dat de Staat met hygiëne, openbare gezondheidsregeling enz. rekent, en wat op maatschappelijk gebied algemeen geldend is, in zijn bijzonder belang op dit, zijn bijzonder gebied, toepast.

Wij treden hier dus op het gebied der Statistiek, *de leer der sociale feiten*, de gewichtige hulp-wetenschap der oeconomie, welke geen dier feiten onverschillig mag zijn, en die, als zelfstandig onderdeel der oeconomie, in zoover zij zich met het leger bezig houdt, wel waardig is thans een oogenblik uwe aandacht bezig te houden.

Dat de statistiek, die alles haast omvat wat op sociaal gebied voorvalt, ook aan het leger hare opmerksaamheid wijdde, kan niemand verwonderen.

En al zijn de uitkomsten van die opmerksaamheid nog niet vele, al vinden zij nog weinig toepassing in de practijk, men moet reeds dankbaar zijn voor het streven der statistiek, en voor hetgeen zij aan bouwstof langs den weg harer nauwkeurige waarnemingsmethode (physische methode) ook voor het leger reedsverzameld heeft.

Voornamelijk aan de internationale statistische congressen, waarvan er sedert 1853 — 9 in de verschillende Europeesche hoofdsteden — het laatste in het vorige jaar te Pesth — werden gehouden, waarop buitenlanders als een Quetelet en een Engel, Nederlanders als een Vissering en een von Baumhauer schitterden, en waarvan het beknopte résumé door prof. Quack in *de Gids* van 't jaar 1876 is te vinden, hebben wij die bouwstof, en meer nog hare verzameling te danken. Wat het leger betreft, zijn de congressen te Londen, te Berlijn, te Florence en den Haag, achtereenvolgens in de jaren 1860, 1863, 1867 en 1869 gehouden, bijzonder belangrijk. De hygiëne

van het leger, zijne medische- en sterfte-statistiek trok vooral de aandacht. Inzonderheid het 7^e congres, te 's Hage in 1869 gehouden is voor ons van belang.

Meer om het merkwaardige plan dan om de gevolgen stippen wij aan, dat de heer Edwin Chadwick aldaar, min of meer op het voetspoor der oude plannen van Michel Chevalier, vooral naar aanleiding van de 3 millioen soldaten die Europa thans onder de wapens heeft, een voorstel deed tot besparing der militaire uitgaven.

Bezuiniging der militaire uitgaven was het doel, en verlichting van de taak des legers aan de ééne zijde, overname van een gedeelte van den burger-arbeid door het leger aan de andere zijde, moesten de middelen zijn. Daarom wilde Chadwick militaire oefening op de scholen van lager onderwijs, dus het gebruiken van burgerkracht tot militaire arbeid, en omgekeerd het gebruiken van militaire kracht tot burgerarbeid, door namelijk officieren en soldaten voor productieve civiele werkzaamheden te gebruiken. Na hetgeen wij omtrent verdeling van arbeid, bij den omvang der taak van het leger, gezegd hebben, schijnt het laatste, in oeconomischen zin, niet juist gezien. Maar ook de *sociale* redenen die wij reeds aanhaalden, kunnen niet anders dan *legen* den geest van dit voorstel pleiten. En wat het brengen van militaire oefening op de scholen betreft, al moge dit in 't belang van persoon en Staat zeker in menig opzicht aanbevelingswaardig worden geacht, eene wezenlijke bezuiniging op het leger, door verlichting zijner taak, zal daarmede toch wel niet bereikbaar zijn.

Het voorstel schijnt dan ook geen practische resultaten te hebben gehad. Wel wordt een comité benoemd, om een geformuleerd besluit aan de algemeene vergadering van 't congres te onderwerpen, maar er schijnt verder niet op te zijn teruggekomen. Er werd althans niets omtrent beslist, en op het laatste congres te Buda-Pesth ziet men de geheele quaestie zelfs opgenomen onder degene die worden geëcarteerd.

Merkwaardig was ook dat Haagsche congres, dewijl daar het plan werd gevormd tot het samenstellen van eene ware encyclopedie der internationale vergelijkende statistiek, waarvan slechts jammer is dat het nog grootendeels bij het plan bleef. Het zou

een werk worden van 30 deelen. De rubriek over het leger werd aan Baden opgedragen, en later, op 't volgende congres van 1872 te Petersburg, toegedeeld aan den Oostenrijkschen kolonel Weihard.

Vooral dat de hygiëne van het leger, gelijk ik zeide, de aandacht der statistici trok, is voor ons van belang Mijne Heeren! Op het congres te Londen in 1860 werd dit gewichtig punt in de 5de sectie behandeld.

Van het groote gewicht der vergelijkende militaire statistiek uitgaande, werden de punten vastgesteld waarop men bijzonder had te letten; en de opsomming van enkele punten moge hier hare plaats vinden, niet enkel als bewijs der belangstelling van de statistici, maar ook als nuttige vingerwijzingen voor den militair in verschillende betrekkingen.

Voor elke kazerne moest o. a. worden opgegeven:

1. het plaatselijk klimaat en de heerschende ziekten;
2. de bodem in 't algemeen;
3. de nabijheid van natuurlijke invloeden, nadeelig voor de gezondheid;
4. het aantal afzonderlijke gebouwen voor een zeker getal bewoners;
5. het aantal verdiepingen; het getal kamers en van de menschen die op zolders en boven stallen zijn gelogeerd;
6. de hoogte der laagste verdieping (begane grond) boven het terrein;
7. het aantal kamers per kazerne;
8. het reglementaire aantal bewoners in elke kamer;
9. hoogte, breedte en lengte per kamer;
10. vierkante en kubieke ruimte per man;
11. het aantal vensters per kamer, met de hoogte en de breedte;
12. het aantal kachels per kamer;
13. de ventielatie-middelen;
14. de bouwmaterialen;
15. de grondslag (bodem in 't bijzonder);
16. toestand van het water dat in- en uitgaat;
17. het aantal waterplaatsen en latrines;
18. het aantal waschlokalen;
19. het aantal badinrichtingen;
20. de kooktoestellen;

21. de verlichting (met gas, kaarsen of olie).

Gelijk gij ziet, M. H. wijzen al deze punten op het *nuttige*, geen enkel op het *schoone*. Trouwens aan het schoone — voor zoover het niet met *het nuttige* samenhangt — kan eerst worden gedacht, als aan het nuttige is voldaan.

Zoover voor de kazernen. Omtrent de hospitalen moesten dergelijke gegevens worden verzameld. Voorts wijdde men de aandacht aan voeding, wapening, kleeding, onderwijs, uitspanning (fysiek en intellectueel), militaire bibliotheken, wachtvertrekken, dienstregeling, vooral met het oog op wacht- en nachtdienst, straflokalen enz.

Het geheele leven van den soldaat werd dus binnen den nuttigen waarnemingskring der statistiek getrokken; en al bleven de vruchten zich nog grootendeels tot formeele aanwijzingen bepalen, zoo is daarmede aan den militair, met name den geneesbeër en den ingenieur, toch reeds menige nuttige wenk gegeven die hem in de practijk te stade komen kan. Trouwens aan wetenschap wat moet gedaan worden om goede kazernen en hospitalen te verkrijgen, ontbreekt het niet: onder de uitmuntende bronnen daartoe hebben wij slechts de bekende verhandeling te noemen, voorkomende in de verslagen, rapporten en memoriën, uitgegeven door het M. v. O.

Zijn de eischen hoog, die de statistiek of liever eene goede hygiëne aan de kazernen en hospitalen stelt, te meer moet het treffen dat de bestaande toestand geenszins daaraan voldoet. Dat deze te wenschen overlaat, is van algemeene bekendheid. In 't algemeen is de bestaande toestand zoodanig, dat men, de gebouwen ziende waarin de soldaat gehuisvest is, moet erkennen, dat dezelfde philanthropische eeuw, die zooveel over had voor den gevangene, weinig over had voor den soldaat. Niets teekent den toestand beter dan die gebouwen zelve. Op hunne gevels staat de waarheid geschreven, en binnentredende vindt men die maar al te zeer bevestigd. Is het waar, dat men het karakter van een tijd erkennen kan uit het karakter der publieke gebouwen, dan zeggen de kazernen van *onsen* tijd, dat hij — edelmoedig op zoo velerlei gebied waar het schoolwezen, liefdadigheid en zooveel meer betreft — den soldaat niet lief had, en dit onbegrijpelij-

kerwijs, nu de stand van soldaat geen afzonderlijke stand meer is, en volk en leger inniger dan ooit verbonden zijn.

Dat de middeleeuwen hunne geworven condottieri met niet veel zorg behandelden, zou men kunnen begrijpen: niet evenwel eene negentiende eeuw, die hare soldaten, kinderen van het eigen *volk*, niet behoorlijk verzorgt.

Verbetering in deze is dus zeer wenschelijk, al moet men inzien dat zij niet ineens tot stand kan worden gebracht. Daartoe is de bestaande toestand het gevolg van een te lang verleden, waarin men nog niet had geleerd dat de publieke hygiëne een der eerste en meest algemeene volksbelangen is: naarmate het kwaad een grooter omvang nam, is tijd tot herstelling noodig. Maar toch, uit een oeconomisch oogpunt, brengt het belang mede, op dit gebied spoedig en zoo krachtig mogelijk te handelen. Het geldt een der eerste belangen van het personeel, waarvan de behartiging aan den Staat is opgedragen: een zeer belangrijk gemeenschappelijk-huishoudelijk belang. Op den Staat rust de zorg der huisvesting en verpleging van het leger. Deze moeten aan de wetten der hygiëne voldoen. En daarom goed ingerichte kazernen en hospitalen in de eerste plaats, en dit te eer, als plaatsvervanging *niet* wordt afgeschaft, al ware het slechts omdat slechte kazernen steeds als een geliefkoosd argument *voor* plaatsvervanging worden gebruikt. Met goede kazernen wordt, bij behoud der plaatsvervanging, niet alleen dit argument te niet gedaan, doch ook door den Staat getoond dat de burger die hem dient, tot welke klasse hij ook behoort, een gelijk recht op zijne verzorging heeft. De gezondheids-statistiek leert, dat het beroep van den krijgsmann in het algemeen een ongunstigen invloed uitoefent op de gezondheid en den levensduur. In gewonen vreedestijd is de sterfte onder dezelfde omstandigheden 1,5 maal grooter bij het leger dan bij de gewone bevolking. Dit leert ons het ook voor den militair zooveel wetenswaardigs bevattende „Handboek der openbare gezondheidsregeling enz.” bewerkt door Dr. Ali Cohen. Er *zijn* dus bijzonder nadeelige invloeden werkzaam op het leven van den soldaat. Maar zij zijn tweeeërlei. Kan men de *onvermijdelijke* niet voorkomen, de *vermijdelijke* kunnen worden voorkomen, en het is de *plicht* van den Staat dit te doen. Onder die vermijde-

lijke rekent Dr. Overbeek de Meijer in bovengemeld handboek: de woningen, de spijzen en dranken, de kleding, de arbeid, de zintuigelijke, verstandelijke en gemoedsprikkels. Daarop heeft de Staat te letten, en dit doende treedt hij volstrekt niet op als philanthroop: hij behartigt eenvoudig zijn eigen belang. Het geldt hier weder niet het individueel, veel meer het algemeenhuishoudelijk belang, het belang van het leger, en daarmede het belang van het volk. Want dat leger behoort tot het volk. Het maakt zelfs de krachtigste mannelijke kern er van uit. Leidt de geleerde schrijver in het handboek der openbare gezondheidsregeling uit het bestaan dier nadeelige invloeden, uit een sanitair oogpunt, het wenschelijke af dat voor den dienst slechts de bezitters van een gezond en sterk lichaam worden bestemd, dewijl het leger anders gevaar mocht loopen een leger op papier te worden, nog beter en meer afdoend komt ons voor, die invloeden zelve, waar men kan, weg te nemen. Het bedoelde middel toch moge het leger *tijdelijk* helpen — het geheele volk is daarmede niet gebaat, en in elk geval baat het niet voor de toekomst. Integendeel, dusdoende teert men op de toekomst in.

Vergeten wij het niet: in het volk ligt de kracht der toekomst, en het komt er dus op aan dat volk niet te verzwakken, doch het zoo gezond en krachtig mogelijk te houden. Want het volk dat in het leger treedt, blijft daar niet. Straks keert het weer terug in de maatschappij, en de nadeelige invloeden waaraan de man *in* het leger heeft blootgestaan, en waaronder hij geleden heeft, laten zich buiten het leger, ook dikwijls op zijn kroost gevoelen en planten zich dus in de toekomst voort.

Het is het belang van den Staat deze schadelijke op den soldaat inwerkende invloeden, waar hij kan, weg te nemen of te bestrijden, en het is zijn belang: niet alleen direct, maar ook indirect, dewijl het juist deze schadelijke invloeden in het leven van den soldaat en hunne terugwerking op volk en toekomst, deze ongunstige cijfers der statistiek zijn, welke, breed uitgemeeten, de hoofdargumenten uitmaken welke steeds door socialisten, communisten, door alle anti-militaristen tegen het leger worden aangevoerd. Zij vormen het hoofdthema hunner bezwaren; te zorgen dat de omstandigheden hen zoo min mogelijk in 't gelijk

stellen, heeft alzoo een dubbel nut. Het welzijn van den soldaat wordt er mede bevorderd, en zijnen tegenstanders het hoofdargument van hun tegenstand ontnomen.

Goed-hygiënisch ingerichte gebouwen tot huisvesting en verpleging van den soldaat, zijn voor den Staat een gewichtig algemeen-huishoudelijk belang, dewijl hier in het spel zijn het belang van leger en volk, van het tegenwoordige en van de toekomst. En dit vastgesteld, kan men, bij de bestaande solidariteit der huishoudelijke belangen, zeggen dat, zelfs het zedelijke van den mensch niet rekenende, de Staat geen minder belang heeft bij een goede kazerne dan bij een goeden publieken weg.

Hier zijn wij aan het einde onzer taak genaderd, Mijne Heeren. Wij hebben U het standpunt aangetoond der oude oeconomie, dat der nieuwere, en met het licht van deze laatste enkele militaire quaestiën bezien. Veel moesten wij achterwege laten, en bij het weinige dat werd behandeld, ons nog tot zeer groote trekken bepalen. Overal moest worden gegrepen, hoewel daarbij moest worden gekozen om niet mis te grijpen. Dit niet te doen, was het streven, of het geslaagd is beslisse uw oordeel. Wat de oude oeconomie betreft, lag de groote school van Smith voor de hand, dewijl zij de geheele wetenschap beheerscht.

Maar ook wat de nieuwere betreft, moesten wij een greep doen, en bij de vele bestaande richtingen, welker gelijktijdige behandeling het bestek niet toeliet, en slechts tot verwarring kon aanleiding geven, *kozen* wij de gematigde leer van Wagner, die als een gemiddelde moet worden beschouwd, dewijl zij het midden houdt tusschen de industrieschool (het oude liberalisme) en de socialisten; even ver staat van Say en Ricardo als van Lassalle en Marx; en men dus denken mag dat de toekomst haar behoort, dewijl zij het goede aan 't nuttige, vrijheid aan gezag weet te huwen.

Dat het ethische beginsel *niet* te veel op den voorgrond werd gesteld, was, om aan de leer getrouw te blijven, maar ook, dewijl het voor de practijk meer waarde heeft te betoogen dat het belang iets medebrengt, dan dat zedelijkheid het wenschelijk maakt. Daarom spraken wij ook meer van *belang* dan

van *plicht*. Met het eerste heeft de oeconomie vooral te rekenen. Maar waar zij het algemeene belang heeft te regelen, en de Staat in betrekking brengt tot de burgers, wordt Staatsbelang ook altijd Staatsplicht, en mag de eisch tot vervulling van dien plicht ook een *recht* voor de burgers worden geacht.

Hetzelfde verschijnsel, van algemeene gezindheid tegen het leger, namen wij op oeconomisch en sociaal gebied waar. Enkele der nieuwere oeconomen maken daarop eene uitzondering.

Voor al ook wat die socialisten betreft, moesten wij ons beperken, hoewel het juist op dit gebied aan verlokkende zijwegen niet ontbreekt.

Voor al geldt dit een dier socialisten, de oudste wellicht, maar zeker een der grootste, die in de grijze oudheid zich reeds met het leger beziggehouden heeft. Wij bedoelen Plato en zijn boek „de Republiek.” Gaarne hadden wij U een blik laten slaan in dat verheven wetboek der rechtvaardigheid; U gewezen op die antieke groepen, welke men, als door een schoonen fijngeveefden sluier, zich ziet bewegen onder Hellas' zuiver blauwen hemel, ernstig en rustig zich onderhoudende over de eeuwige hoogste belangen van mensch en Staat, vooral waar het geldt die Wachters van den Staat, de groep der krijgslieden, welke, te midden dier ideële maatschappij, als de krachtigste en edelste groep moet worden opgevoed en afgezonderd blijven; en wij hadden ons daarbij kunnen verwonderen hoe, na zooveel eeuwen, veel van dat oude nog steeds tot het beste en hoogste behoort wat in de wereld der gedachten bestaat. Doch, Mijne Heeren, ook dit genoeg moesten wij ons ontfeggen — en hier zij slechts het bestaan van het, in alle talen goed vertaalde boek, herinnerd, om het ter lezing te bevelen aan hen die 't nog niet mochten kennen.

Zagen wij velen tegen, weinigen vóór het leger gezind, Mijne Heeren, nog dient te worden gewaarschuwd tegen overdrijving, in welke richting het dan ook zij. Ook de nieuwere, die vóór het leger is gestemd, mag niet worden overdreven, dewijl zij anders op militarisme uitloopt; en waar dit moge tehuis behooren: niet in de oeconomie en niet in Nederland. Ook dewijl Wagner in deze een gemiddelde bewaart, werd *zijne* richting gekozen. Gelijk wij

toch deden uitkomen, laat hij meer den klemtoon vallen op *preventie* dan op *repressie*, en dus ook meer op *recht* dan op *macht*, dewijl de beide eerste zich tot de beide laatste in rechte reden verhouden. Dat er maar al te zeer eene andere richting bestaat, die, in plaats van in Recht het doel en in macht slechts het middel te zien, bewust of onbewust, er naar streeft, om macht boven Recht te doen gelden, is een verschijnsel dat Uwe aandacht niet ontging, en waarop hier werd gewezen, toen de heer De Bas bij eene der discussiën eene zinsnede van Bluntschli aanhaalde.

Wel verre van 's menschen daden te toetsen aan recht en zedelijkheid, noemt zulk eene leer goed; hetgeen gelukt, en is zij vooral daarom gevaarlijk te achten, dewijl zij al te gaarne overgaat tot de practijk. Loopt zij in theorie uit op aanbidding van 't succes, in de practijk leidt zij er toe om te nemen hetgeen men begeert, mits men de macht tot nemen heeft. Tegen beide komen recht en zedelijkheid in verzet.

Maar welke ook elders de verhouding moge zijn tusschen Recht en macht, leger en volk van Nederland beschouwende, schijnt onmogelijk dat de macht van 't leger hier ooit anders wordt aangewend dan tot handhaving van 't Recht. Met zulk een leger kan elke oeconoom vrede hebben, want ook zij, die tegen het leger zijn, erkennen toch verdediging des vaderlands als een plicht, en Say zelfs wil voor dat doel eene macht, zij 't dan eene kleine, afzonderen.

De nieuwere oeconomie is dus ook eene nuttige wetenschap, dewijl zij ons leert de heerschappij van 't Recht, en het is zelfs een harer grootste verdiensten, dat zij dit ruimer opvatte en zuiverder heeft bepaald. Voor het Recht eene plaats inruimend, kon zij het leger niet langer ontberen, dat preventief of repressief de groote handhaver is van het Recht. Met recht kreeg ook Zedelijkheid hare plaats in de oeconomie, dewijl het Recht in hooge mate zedelijk is.

Het ethische element werd mede als beginsel opgenomen, en het moet voor 't leger eene verheffende gedachte zijn, dat deze nieuwere wetenschap het recht en de zedelijkheid niet kon opnemen, zonder ook het leger eene plaats te geven.

Dus, als een deel in 't oeconomisch geheel opgenomen, staat het leger niet langer geïsoleerd in de maatschappij.

Zijn belang is aan al de andere belangen verbonden; het gaat op en neêr met de eb en vloed van 't sociale leven.

Solidariteit van al die oeconomische belangen brengt mede, dat het leger beter moet zijn en meer moet kosten, naarmate de maatschappij beter is en meer produceert; en ontwikkeling van deze brengt niet, gelijk vroeger werd gemeend, inkrimping, doch ook ontwikkeling van het leger mede.

Een leger, en een goed leger, moet er dus zijn in eene welgeordende maatschappij, al moet men voor uitersten zich wachten.

Want al ware het niet dat de solidariteit der nationaal oeconomische belangen zulks vorderde, dan zou het leger nog noodig zijn tengevolge van de internationale oeconomie, die ons met andere volken in betrekking stelt. Ook tusschen de volken onderling bestaat een zekere band.

Gelijk geen der deelen van één volk op zich zelve staat, zoo staat ook geen volk op zich zelve in de groote volkerengroep. Ook in de groote wereldmaatschappij moet elk volk zijne maatschappelijke plichten vervullen om zijne maatschappelijke volksrechten te genieten, en dus binnen zekere grenzen, met opoffering van zich zelve, het internationale leven medeleven. Ook daar moet „Gemeinsinn" heerschen en kan geen volk zich onttrekken aan 't geen overal als geldend en rechtmatig aangenomen is.

De oeconomische wetenschap, Mijne Heeren, heeft dus een verdienste, waarin al de reeds gemelde opgaan: zij brengt leger en maatschappij nader tot elkander, dewijl de maatschappij meer en meer overneemt van de beginselen, die den geest des legers uitmaken.

Wij zagen de statistiek zich met beide bemoeien. De leer en kennis der maatschappij (Sociologie) wijst overal op de wet der Orde, en waar deze is, bestaat ook trap, groepeerings, opklimming, hiërarchie. Staatsbemoeiing, met *het van haar onafscheidelijke gezag* dat de vrijheid voor allen waarborgt, wordt door de oeconomie gehuldigd, zoodat zij, vrijheid eerbiedigende, ook het gezag erkent. Zij wil de vrijheid, maar dewijl zij die voor allen wil, heeft zij het gezag noodig. Bij behoud van zelfstandigheid der individus wijkt het individueele voor het collectieve, en enkel — voor samenwerking.

De zedelijk oeconomische band die de deelen bindt, brengt ze nader tot elkander. Waar alle belangen te zamen worden opgenomen, heeft onderlinge strijd reden van zijn verloren, en kan wederzijdsche achting, ook der meest heterogene bestanddeelen, het gevolg zijn van wederzijdsche erkenning en waardeering.

Dezelfde band, die in het leger het laagste aan het hoogste, den soldaat aan den opperbevelhebber verbindt, bindt in de maatschappij het leger aan de overige deelen. En zoo is 't groote besluit dat uit het voorgaande kan worden getrokken: dat door de wetenschap een nauwere band is gelegd tusschen leger en maatschappij.

De **VOORZITTER**. Uwe toejuichingen, Mijne Heeren, strekken mij ten waarborg dat ik uit uwen naam spreek, wanneer ik den geachten redenaar bijzonderen dank betuig voor zijne meesterlijke wijsgeerige verhandeling omtrent de verhouding, die tegenwoordig tusschen leger en maatschappij moet bestaan.

Ik stel U voor, Mijne Heeren, de discussiën tot nader uit te stellen; niet, omdat de tijd reeds te ver verstreken is, maar omdat het mij voorkomt dat de geachte redenaar zulke moeielijke en ingrijpende zaken heeft besproken, dat het bezwaarlijk zou zijn thans eene discussie te voeren, waardig het gesprokene en waardig de grootheid van het onderwerp zelf.

Niemand zich tegen dit voorstel verklarende, wordt de vergadering door den **VOORZITTER** onder dankbetuiging aan de aanwezigen gesloten.

Namens het Bestuur:

De Secretaris,

F. E. L. A. ABEL.